

Dr Joanna Frankowiak, <https://orcid.org/0000-0002-5993-3804>

Wydział Nauk Społecznych

Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego

w Olsztynie

Agresja werbalna w kontekście innych zachowań problemowych adolescentów

Verbal aggression in the context of other problem behaviors of adolescents

doi: 10.34766/fetr.v42i2.271

Abstrakt: W niniejszym artykule przedstawiono analizy związków między doświadczaniem agresji werbalnej i innych typów agresji oraz między doświadczaniem agresji werbalnej i podejmowaniem zachowań problemowych. Dane zebrano metodą ankietową wśród 1086 młodych ludzi w wieku 13-14 lat. Stwierdzono istnienie statystycznie istotnego związku między występowaniem agresji werbalnej i innych typów agresji oraz pomiędzy agresją werbalną i zachowaniami problemowymi. Najsilniejszą korelację odkryto między doświadczaniem agresji werbalnej i agresji fizycznej oraz pomiędzy doświadczaniem agresji werbalnej i cyberagresji.

Słowa kluczowe: agresja werbalna, zachowanie problemowe, zachowania ryzykowne, adolescenti, profilaktyka społeczna

Abstract: This article presents the analysis of relationships between experiencing verbal aggression and other types of peer aggression and between verbal aggression and problem behaviours. The data were collected by the survey method among 1086 adolescents, aged 13-14. Statistically significant relationships were found between verbal aggression and other types of peer aggression and between verbal aggression and problem behaviours.

The strongest correlations were found between experiencing verbal aggression and physical aggression and between experiencing verbal aggression and cyber aggression.

Keywords: verbal aggression, problem behaviour, risk behaviour, adolescents, social prevention

Wprowadzenie

Dobra, właściwa komunikacja ma niebagatelne znaczenie dla efektywnego porozumiewania się, budowania wartościowych więzi, a co za tym idzie prawidłowego rozwoju jednostek i całych społeczności. Agresja werbalna, jest przejawem zaburzonej komunikacji. Jej występowanie jest w dużej mierze zależne od dyspozycji osobowościowych oraz czynników sytuacyjnych (Buss, 1961; Vasquez, Ensari, Pedersen, Tan, Miller, 2007). Niebagatelne znaczenie mają również uwarunkowania kulturowe, w tym społeczno-normatywne postawy wobec agresji. Zarówno badania, jak i codzienne obserwacje, pozwalają stwierdzić, że przejawy agresji werbalnej bywają niedostrzegane, a wielu przypadkach nadmiernie uzasadniane (Ramirez i inni, 2007). Agresja w środowisku

równieśniczym, rodzi ryzyko eskalacji i przyczynia się do modelowania negatywnych zachowań w grupie.

Poszukiwanie odpowiedzi na pytania o skalę występowania agresji, przyczyny, a także skutecznych sposobów jej przeciwdziałania, szczególnie w odniesieniu do dzieci i młodzieży, stanowi jeden z priorytetów profilaktyki społecznej oraz polityki zdrowotnej państwa. (Narodowy Program Ochrony Zdrowia Psychicznego, 2010). W niniejszej publikacji podjęto próbę odpowiedzi na sześć pytań badawczych dotyczących agresji werbalnej realizowane w relacjach rówieśniczych. Przedstawiono analizy danych pochodzących z szerszych badań przeprowadzonych w ramach projektu, mającego przyczynić się do lepszego rozpoznania zjawiska problemowych zachowań młodzieży, a co za tym idzie podjęcia bardziej efektywnych działań profilaktycznych w konkretnych szkołach. Inicjatywę zrealizowano we współpracy pomiędzy pedagogami olsztyńskich szkół, pracownikami lokalnej instytucji zajmującej się profilaktyką społeczną oraz przedstawicielką środowiska akademickiego - autorką niniejszej publikacji. W wyniku konsultacji wyznaczono przestrzeń wymagającą eksploracji, przeprowadzono badania i wypracowano propozycje zmian. Oprócz celu praktycznego, polegającego na poszukiwaniu sposobów na bezpośrednie zastosowanie zdobytej wiedzy, z uwagi na wysoką liczebnie populację badaną (powyżej tysiąca badanych), rezultaty przeprowadzonych analiz, mogą stanowić asumpt do stawiania hipotez na temat zależności występujących w populacji generalnej.

1. Agresja werbalna jako przejaw zachowań problemowych

Choć pojęcie agresji jest różnie definiowane, zazwyczaj traktuje się je jako określenie intencjonalnego¹ zachowania², zorientowanego na wyrządzenie komuś zamierzonej lub niezamierzonej szkody (Baron, Richardson, 1994, s. 4; Kenrick, Neuberg, Cialdini, 2002, s. 537; Kmiecik-Baran 1999, s. 19; Wojciszke 2000, s. 147), która może być rzeczywista lub symboliczna, występuje nie tylko na płaszczyźnie działaniowej, ale i poznawczej oraz werbalnej (Szewczuk 1985, 11). Z kolei behawioryści definiują pojęcie odwołując się do obiektywnych, obserwowalnych konsekwencjach zachowań agresywnych (Buss, 1961).

Mówiąc o agresji słownej, mamy na myśli wykorzystywanie bodźców werbalnych do atakowania innej osoby lub osób w sposób bezpośredni lub pośredni. Obok fizycznej, należy do głównych typów agresji, w podziale ze względu na modalność reakcji. Jest ona znacznie bardziej powszechna, a jej przejawy - częściej bagatelizowane. A niesie ze sobą znaczące szkody dla poszczególnych osób i całych zbiorowości, społeczeństw.

---

¹ Przy czym intencjonalność jest dyskusyjna ze względu na problematyczność w jej identyfikowaniu (Frączek 1979).

² Niekiedy agresywne działanie rozszerzane są na myśli, agresywne życzenia lub też zaniechanie działań.

Jest także jednym z zachowań problemowych, czyli takich, które są niezgodne z społecznie akceptowanymi normami (oczekiwaniami społecznymi) i wzbudzają sprzeciw wśród znaczących jednostek (Jessor, 1987). Agresja rówieśnicza sytuowana jest obok wykroczeń i przestępstw, używania substancji psychoaktywnych i problemów szkolnych (Ostaszewski i inni, 2011). Traktowana jest również jako przejaw zachowań ryzykownych, czyli takich, które zagrażają prawidłowemu rozwojowi jednostki i mogą na trwałe zachwiać jej zdrowiem (Jessor, 1998).

Okres dorastania sprzyja nasileniu częstotliwości podejmowania zachowań agresywnych i w większości przypadków ma charakter przejściowy, a angażowanie się w nie stanowią sposób na osiągnięcie celów. Niezależnie od tego pociąga za sobą negatywne skutki i wymaga działań o charakterze zapobiegawczym.

2. Opis projektu badawczego

Badaniami objęto 1086 trzynasto i czternastoletnich uczniów sześciu olsztyńskich szkół, tj. osób u progu przejścia z okresu wczesnej adolescencji i późnego dorastania. Posłużono się metodą sondażu diagnostycznego przy zastosowaniu autorskiego kwestionariusza. Głównym celem analizy było określenie częstotliwości doświadczania różnych form agresji w tym cyberagresji oraz angażowania się w zachowania ryzykowne w Internecie.

Poniżej przedstawiono dane dotyczące nasilenia występowania agresji werbalnej wśród badanych adolescentów, a także jej współwystępowania z innymi zachowaniami problemowymi. Uwzględniono przy tym podział ze względu na płeć. Ostatecznie sformułowano pięć pytań badawczych:

1. Jak jest rozpowszechnienie agresji werbalnej u badanych adolescentów?
2. Czy zmienna płeć różnicuje doświadczanie agresji werbalnej?
3. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i doświadczaniem innych typów agresji?
  - 3a. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i doświadczaniem agresji fizycznej?
  - 3b. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i doświadczaniem cyberagresji?
  - 3c. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i doświadczaniem agresji seksualnej?
4. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i podejmowaniem zachowań problemowych?
  - 4a. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i sekstingiem?

4b. Czy istnieje zależność między doświadczaniem agresji werbalnej i zawieraniem znajomości przez Internet?

5. Czy zmienna płeć jest zmienną różnicującą zależności między doświadczaniem agresji werbalnej i doświadczaniem innych typów agresji?

6. Czy zmienna płeć jest zmienną różnicującą zależności między doświadczaniem agresji werbalnej i podejmowaniem zachowań problemowych?

Wyniki opracowano przy wykorzystaniu programu SPSS Statistics 24 i JMP 13. Wykonano analizę czynników głównych (PCA) w celu wyodrębnienia spójnych konstruktów. Stwierdzenia analizowano określając zależności między nimi (i wartościami średnimi) wykorzystując współczynnik korelacji liniowej Pearsona

3. Agresja werbalna a inne zachowania problemowe

Zanim przystąpiono do obliczeń służącym odpowiedzi na pytania badawcze, przeprowadzono analizę metodą głównych składowych. W jej wyniku wyodrębniono 6 czynników, które wyjaśniają 65% wariancji (tabela 1).

Tabela 1. Ładunki czynnikowe wyodrębnione metodą głównych składowych (z rotacją typu Varimax z normalizacją Kaisera)

Stwierdzenie	Czynnik					
	1	2	3	4	5	6
a_werb_3	0,825	0,003	0,131	0,07	0,2	0,051
a_werb_5	0,821	0,082	0,058	0,02	0,044	0,041
a_werb_2	0,787	0,081	0,155	0,091	0,209	0,032
a_werb_4	0,703	0,061	0,164	0,184	-0,002	0,196
a_werb_6	0,555	0,076	0,153	0,163	0,253	0,038
a_werb_1	0,497	0,103	0,205	0,323	0,295	0,139
s_4	0,06	0,895	0,16	0,193	0,06	0,099
s_1	0,047	0,847	0,066	0,16	0,038	0,144
s_2	0,038	0,83	0,128	0,174	0,032	0,054
s_3	0,152	0,677	0,233	0,047	0,087	0,203
a_elektr_7	0,095	0,194	0,726	0,073	0,151	-0,027
a_elektr_4	0,144	-0,028	0,683	0,284	-0,07	0,294
a_elektr_3	0,153	0,005	0,612	0,279	-0,157	0,435
a_elektr_6	0,067	0,265	0,61	0,186	0,237	-0,201
a_elektr_2	0,143	0,341	0,598	0,102	0,141	-0,046
a_elektr_1	0,298	0,078	0,549	0,007	0,157	0,17
a_elektr_5	0,449	0,074	0,477	0,016	0,205	0,038
a_seks_2	0,147	0,187	0,147	0,831	0,173	0,013
a_seks_3	0,178	0,196	0,144	0,735	0,055	0,069
a_seks_1	0,121	0,213	0,188	0,711	0,295	-0,004
a_fiz_2	0,351	0,034	0,182	0,159	0,765	0,161
a_fiz_1	0,172	0,117	0,164	0,279	0,716	0,127
a_fiz_3	0,47	0,058	0,099	0,11	0,644	0,141
zpi_1	0,148	0,152	0,051	-0,039	0,23	0,752
zpi_2	0,113	0,32	0,082	0,092	0,124	0,729
Liczba stwierdzeń	6	4	7	3	3	2
Alfa Cronbacha	0,854	0,891	0,787	0,793	0,819	0,666

Metoda ekstrakcji: analiza głównych składowych

Metoda rotacji: Varimaxz normalizacją Kaisera

Wariancja wyjaśniona przez 6 czynników: 65%

a_web – agresja werbalna; s-seksting; a_elektr – agresja elektroniczna; a_seks – agresja seksualna; a_fiz – agresja fizyczna; zpi – zawieranie znajomości przez internet

W rozwiązaniu tym wyodrębniono następujące czynniki: agresję werbalną, cyberagresję, agresję fizyczną, agresję seksualną, seksting oraz zawieranie znajomości przez Internet. Każdy z 6 konstruktów ma charakter jednorodny i dzięki temu można poszukiwać między nimi zależności.

Dodatkowo zbadano zależność między poszczególnymi stwierdzeniami dotyczącymi doświadczania agresji werbalnej z całym konstruktem (tabela 2).

Tabela 2. Korelacje poszczególnych stwierdzeń z konstruktem *Agresja werbalna*

Stwierdzenie	a_web (1-6)
a_web _1	,666****
a_web _2	,822****
a_web _3	,852****
a_web _4	,743****
a_web _5	,790****
a_web _6	,663****

**** p < 0.001

a_web – agresja werbalna;

Z przeprowadzonej analizy wynika, że jest to konstrukt wewnętrznie spójny. Współczynnik korelacji wyniósł dla poszczególnych stwierdzeń od 0,663 do 0,852.

Badając nasilenie agresji werbalnej, pytano o doświadczanie sześciu jej przejawów (tabela 3).

Tabela 3. Nasilenie poszczególnych przejawów agresji werbalnej

Czy w ciągu minionego roku:	Brak danych 0		Ani razu 1		Raz 2		2-5 razy 3		Pona
	N	%	N	%	N	%	N	%	
1 któryś z rówieśników Ci groził?	10	0,9	699	64,4	151	13,9	110	10,1	116
2 któryś z rówieśników poniżał Ciebie, wyśmiewał?	25	2,3	532	49	182	16,8	145	13,4	202
3 któryś z rówieśników wyzywał Cię lub obrażał?	14	1,2	612	56,3	204	18,8	127	11,7	129
4 któryś z rówieśników wymyślał lub rozpowszechniał plotki, nieprawdziwe informacje na Twój temat?	16	1,5	616	56,7	181	16,7	119	11	154
5 któryś z rówieśników użył wobec Ciebie obraźliwego przezwiska?	17	1,6	784	72,2	150	13,8	62	5,7	73
6 któryś z rówieśników mówił o Twoich rodzicach w obraźliwy sposób?	16	1,5	872	80,3	105	9,7	46	4,2	47

Cztery z nich miały charakter bezpośredni (groźenie, poniżanie, wyzywanie, używanie obraźliwych przezwisk), a dwa pozostałe pośredni. Mowa o plotkowaniu i rozpowszechnianiu nieprawdziwych informacji oraz o mówieniu o rodzicach w obraźliwy sposób. Uczniowie udzielali odpowiedzi: nie, tak – raz, tak 2-5 razy lub powyżej 5 razy.

Analogicznie pytano o doświadczanie agresji: fizycznej, seksualnej i elektronicznej. Z przeprowadzonych analiz wynika, że co trzeci uczeń był popychany, a niemal co dziesiąty więcej niż 5 razy. Bicia doświadczyło 191 uczniów, w tym ponad połowa częściej niż raz, a szarpania niemal 30% (n=310).

W odniesieniu do agresji elektronicznej pytano o:

(1) bycie obiektem zdjęć/nagrań wbrew woli,

- (2) doświadczenia rozpowszechnienia kompromitujących nagrań,
- (3) włamania na profil/konto,
- (4) podszywania się i korzystania z konta badanego,
- 5) bycia obiektem obraźliwych komentarzy,
- (6) wyśmiewania (przy użyciu tzw. nowych mediów),
- (7) doświadczenia stworzenia profilu, bloga, strony itp. do wyśmiewania badanego, straszenia lub szantażowania upublicznieniem kompromitujących zdjęć lub nagrań.

Uczniowie najrzadziej spotykali się z sytuacją, w której ktoś w celu wyśmiania ich lub obrażenia stworzył profil na portalu społecznościowym, blog lub stronę internetową (6%; n=67). Prawie co dziesiąty doświadczył rozpowszechniania kompromitujących nagrań ze swoim udziałem. Z kolei ponad 12% (134 uczniów), było straszonych lub szantażowanych, że upublicznione zostaną kompromitujące zdjęcia lub nagrania, a pod 15,6% uczniów podszyto się przy użyciu konta na fb e-mail itp. Pozostałych sposobów realizacji aktów cyberagresji doświadczył, co najmniej, co piąty gimnazjalista (Frankowiak, 2018).

Z kolei w odniesieniu do agresji seksualnej badano: podglądanie w toalecie, próby rozebrania badanego/badanej bez jego/jej zgody oraz dotykanie w sposób seksualny wbrew woli. Kolejno, tego typu sytuacji doświadczyło: 82, 75 oraz 108 uczniów.

Zbadano również korelację między płcią i doświadczaniem różnych typów agresji (tabela 4).

Tabela 4. Korelacja między płcią badanych a przejawami agresji

Skala	płeć (1-kobieta, 2-mężczyzna)
a_web (1-6)	,102**
a_elektr (1-7)	0,011
a_seks (1-3)	0,058
a_fiz (1-3)	,208***

Z przeprowadzonej analizy wynika, że występuje istotna statystycznie korelacja między płcią a doświadczaniem agresji werbalnej, choć jest ona słaba. Nieco wyższą zanotowano w odniesieniu do agresji fizycznej. W obu przypadkach osobami częściej wiktymizowanymi są chłopcy.

Kolejnym etapem było określenie ewentualnych zależności między doświadczaniem agresji werbalnej a doświadczaniem innych typów agresji oraz pomiędzy agresją werbalną i problemowymi zachowaniami w internecie (tabela 5).

Tabela 5. Korelacje pomiędzy wyodrębnionymi konstruktami (wartości współczynnika korelacji liniowej Pearsona)

	a_web (1-6)	s (1-4)	a_elektr (1-7)	a_seks (1-3)	a_fiz (1-3)	zpi (1-2)
a_web (1-6)	1					
s (1-4)	,256***	1				
a_elektr (1-7)	,524***	,458***	1			
a_s (1-3)	,395***	,461***	,481***	1		
a_fiz (1-3)	,585***	,277***	,452***	,412***	1	
zpi (1-2)	,319***	,397***	,350***	,260***	,317***	1

***p < 0.001

a_web – agresja werbalna; s-seksting; a_elektr – agresja elektroniczna;
a_seks– agresja seksualna; a_fiz – agresja fizyczna; zpi – zawieranie
znajomości przez internet

Wśród problemowych zachowań w Internecie uwzględniono: seksting oraz zawieranie znajomości przez internet.

Wszystkie badane konstrukty korelują ze sobą na poziomie istotnym statystycznie. Najsilniejszą korelację odnotowano między doświadczaniem agresji werbalnej oraz fizycznej i cyberagresji $r > 0,5$. Na koniec przyjrzano się temu, jak te zależności wyglądają przy uwzględnieniu zmiennej płeć (tabele 6 i 7).

Tabela 6. Korelacje między konstruktami (dziewczeta)

	a_web	s	a_elektr	a_seks	a_fiz	zpi
a_web	1					
s	,330***	1				
a_elektr	,564***	,407***	1			
a_seks	,431***	,409***	,410***	1		
a_fiz	,554***	,359***	,442***	,452***	1	
zpi	,295***	,301***	,339***	,160***	,274***	1

*** p < 0,001

a_web – agresja werbalna; s-seksting; a_elektr – agresja elektroniczna;
a_seks– agresja seksualna; a_fiz – agresja fizyczna; zpi – zawieranie
znajomości przez internet

Tabela 7. Korelacje między konstruktami (chłopcy)

	a_web	s	a_elektr	a_seks	a_fiz	zpi
a_web	1					
s	,249***	1				
a_elektr	,502***	,521***	1			
a_seks	,380***	,504***	,527***	1		
a_fiz	,615***	,229***	,484***	,399***	1	
zpi	,345***	,446***	,374***	,325***	,351***	1

*** $p < 0,001$

a_web – agresja werbalna; s-seksting; a_elektr – agresja elektroniczna; a_seks – agresja seksualna; a_fiz – agresja fizyczna; zpi – zawieranie znajomości przez internet

Uzyskane dane pozwalają stwierdzić u kobiet zdecydowanie silniejszą korelację pomiędzy agresją werbalną i elektroniczną, zaś u mężczyzn – pomiędzy doświadczaniem agresji werbalnej i agresji fizycznej $r = 0,615$.

Podsumowanie

Istnieje wiele programów, mających na celu przeciwdziałanie agresji rówieśniczej. Biorąc pod uwagę powszechność agresji werbalnej, uzasadnionym wydaje się być projektowanie inicjatyw, czy tworzenie zaleceń wpisujących się w profilaktykę wyłącznie tego problemu (Infante, 1995). We współczesnej profilaktyce dąży się jednak do tworzenia programów o charakterze kompleksowym, zorientowanym na przeciwdziałanie całej gamy zachowań problemowych. Przy ich konstruowaniu, obok świadomości uniwersalnych czynników chroniących oraz czynników ryzyka, przydatne okazuje się być odkrywanie specyficznych przyczyn występowania poszczególnych zachowań problemowych, w tym agresji (Dominiak-Kochanek, Frączek, Konopka, 2012; Liberska, Matuszewska, 2007; Libiszowska-Żółtkowska, 2008; Płopa, 2005), a także wiedza na temat współwystępowania określonych zachowań i występujących pomiędzy nimi zależności.

Uzyskane wyniki potwierdzają powszechność doświadczania przez adolescentów agresji werbalnej. Najbardziej powszechną formą agresji słownej jest poniżanie i wyśmiewanie. Doświadczyło jej niemal połowa badanych ($n=52$; 48,8%), a 347 – więcej niż raz. Z kolei ponad 450 uczniów doświadczyło wyzywania i obrażania oraz plotkowania na ich temat, a wobec co czwartego badanego użyto obraźliwego przezwiska. Jak wiadomo – chłopcy częściej stosują agresję werbalną. Przeprowadzonych badań wynika także, że częściej bywają też jej ofiarami. Doświadczanie jej przejawów istotnie koreluje z doświadczaniem agresji fizycznej, a w mniejszym stopniu cyberagresji. Wyniki analiz dotyczących współwystępowania agresji werbalnej z innymi typami agresji oraz

z zachowaniami problemowymi potwierdzają zasadność tworzenia kompleksowych działań o charakterze profilaktycznym.

Bibliografia:

- Baron, R.A., Richardson, D.R. (1994). *Human aggression*, New York: Plenum Press.
- Buss A.H. (1961). *The psychology of aggression*, New York: Wiley.
- Dominiak-Kochanek, D., Frączek, A., Konopka, K. (2012). Styl wychowania w rodzinie a aprobatą agresji w życiu społecznym przez młodych dorosłych, *Psychologia Wychowawcza*, 1-2, 66-85.
- Frankowiak, J. (2018). Cyberagresja wśród adolescentów - skala, charakter, uwarunkowania, *Studia z Teorii Wychowania*, 9 (4), 237-257.
- Infante, D.A., Wigley, C.J. (1986). Verbal aggressiveness: An interpersonal model and measure, *Communication Mono-graphs*, 53 (1), 61- 69.
- Jessor, R. (1987). Problem-behavior theory, psychosocial development, and adolescent problem drinking, *British Journal of Addiction*, 82 (4), 331-342.
- Jessor, R. (1998). New perspectives on adolescent risk behavior, (w:) R. Jessor (red.), *New perspectives on adolescent risk behavior*, 1-9, Cambridge: University Press.
- Kenrick, D.T., Neuberg, S.L., Cialdini, R.B. (2002). *Psychologia społeczna*, Gdańsk: GWP.
- Kmiecik-Baran, K. (1999). *Młodzież i przemoc. Mechanizmy socjologiczno-psychologiczne*, Warszawa: PWN.
- Liberska, H., Matuszewska, M., (2007). Rodzinne uwarunkowania zachowań agresywnych młodzieży, *Roczniki Socjologii Rodziny*, t. XVIII, 187-200.
- Libiszowska-Żółtkowska, M. (2008). *Agresja w szkole. Diagnoza i profilaktyka*, Warszawa: Difin.
- Narodowy Program Ochrony Zdrowia Psychicznego (2010) Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 28 grudnia 2010 r. w sprawie Narodowego Programu Ochrony Zdrowia Psychicznego, *Dziennik Ustaw* Nr 24, poz. 128.
- Ostaszewski, K., Rustecka-Krawczyk, A., Wójcik, M. (2011). *Czynniki chroniące i czynniki ryzyka związane z zachowaniami problemowymi warszawskich gimnazjalistów: klasy I-III*, Warszawa: Instytut Psychiatrii i Neurologii.
- Plopa, M. (2005). *Psychologia rodziny*, Kraków: Impuls.
- Ramírez, J.M., Andreu, J.M., Fujihara, T., Musazadeh, Z., Saini, S. (2007). Justification of aggression in several Asian and European countries with different religious and cultural background, *International Journal of Behavioral Development*, 31, 9-15.
- Szewczuk, W. (red.) (1985). *Słownik psychologiczny*, Warszawa: PWN.
- Vasquez, E.A., Ensari N., Pedersen, W.C., Tan, R.Y., Miller, N. (2007). Personalization and differentiation as moderators of triggered displaced aggression towards out-group target, *European Journal of Psychology*, 37, 297-319.
- Wojciszke, B. (2000). Relacje interpersonalne, (w:) J. Strelau (red.), *Psychologia. Podręcznik akademicki*, t. 3, 147-186, Gdańsk: GWP.